
ՆՇԽԱՐՆԵՐ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(Նոր Նախիջևանի հիմնադրման 240-ամյակի առթիվ) *

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ղրիմ, Դոնի Ռուստով, Նոր Նախիջևան, Ռուսաստան, բանասաց, բանավոր ավանդություն:

1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակից հետո վերջինիս հեղինակությունն ավելի էր աճել: Ուստի թուրք-թաթարական տիրապետության լծի տակ հեծող Ղրիմի հայերն իրենց հայացքն ուղղել էին Ռուսաստանի կողմը:

1778 թ. ամռանը գեներալ Ա. Վ. Սուվորովի գլխավորությամբ կազմակերպվել է 12.600 ղրիմահայերի գաղթը դեպի Ռուսաստան: Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհին 1779 թ. նոյեմբերի 14-ին ռուսերեն և հայերեն գրված շքեղ հրովարտակով բազմաթիվ արտոնություններ է շնորհել նորահաստատ հայ գաղութի բնակչությանը, և արդյունքում Դոն գետի ափին հիմնադրվել է Նոր Նախիջևան քաղաքն իր շրջակա գյուղերով¹:

Նոր Նախիջևանը կառուցվել է ռուս հայտնի ճարտարապետ Ի. Ե. Ստարովի նախագծով: Քաղաքն ունեցել է կենտրոնաձիգ փողոցներ, կենտրոնում՝ հրապարակ, որը շրջապատված էր առևտրականների ու արհեստավորների (դերձակ, ոսկերիչ, ատաղձագործ, պայտառ, կաշեգործ, պատշար և այլն) խանութներով: Քաղաքից ոչ հեռու հիմնվել են Չալթր, Թոփթի, Մեծ Սալա, Փոքր Սալա, Նեսվիթա հայկական գյուղերը, որոնք կազմել են հայկական գաղթավայրի անբաժան մասը:

Նոր Նախիջևանն ինքնավար է եղել, ունեցել է 24 հոգուց բաղկացած քաղաքային Դումա և հայ քաղաքապետ: Հայկական մագիստրատում (քաղաքային վարչություն) ներկայացված է եղել տեղի դատարանը՝ ոստիկանական և գործադիր իշխանության իրավունքներով: 1811 թ. հայկական գյուղերում հիմնվել են տանուտերի ընտրովի

* Ընդունվել է սպագրության 26. III. 2019 թ.: ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: Հոդվածը սպագրության է երաշխավորել զիտական դեկավար, պ. գ. դ., պրոֆեսոր Ա. Հայրունին (8. II. 2019 թ.):

¹ Տե՛ս Վ. Բ. Բարխուդարյան. Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779–1861 թթ.), Երևան, 1967, էջ 63, 70–71:

պաշտոններ և 5 հոգուց բաղկացած ավագանու խորհուրդ: Հաստատվել է Նոր Նախիջևանի զինանշանը՝ հայերի աշխատասիրությունը խորհրդանշող մեդալների և փեթակների պատկերով:

Նոր Նախիջևանի հայերն զբաղվել են գյուղատնտեսությամբ (հացահատիկի մշակում, խաղողագործություն, ոչխարագործություն, շերամապահություն), արհեստագործությամբ (կաշեգործություն, ոսկերչություն, դարբնություն, պայտառություն, դերձակություն), արդյունաբերությամբ (ճարպի, բրդի, մետաքսի, աղյուսի, ծխախոտի արտադրություն) ու առևտրով: Հայ վաճառականներն առևտուր են արել Դոնի Ռոստովում, Նովոչերկասկում, Տազանրոգում, Նիժնի Նովգորոդում, Ստավրոպոլում, Եկատերինոդարում և այլուր: Նրանք Ասիայի ու Եվրոպայի մի շարք երկրներ են արտահանել ցորեն, ճարպ, բուրդ, յուղ, ձկնկիթ, ծխախոտ և այլ ապրանքներ²:

* * *

1959 թ. սեպտեմբերին Սովետական Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի (ՀԳԱ) Հասարակական գիտությունների բաժանմունքը կազմակերպել էր համալիր գիտարշավ դեպի Ռուսաստանի (ՌՄՖՍՀ) Դոնի Ռոստովի մարզի Նոր Նախիջևանի (Պրոլետարական շրջան) հայաբնակ վայրերը: Արշավախմբին մասնակցում էին ՀԳԱ-ի տարբեր ինստիտուտների և թանգարանների գիտաշխատողներ³:

Գիտարշավի քսան օրերի ընթացքում Նոր Նախիջևանի ավագ սերնդի 15 բանասացներից՝ գրի ենք առել հայ ժողովրդական բանահյուսության 160 միավոր նյութ:

² Նույն տեղում, էջ 55, 75:

³ Գիտարշավի ղեկավարն էր ՀԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայ գաղթավայրերի պատմության բաժնի վարիչ, պատմաբան Վազգեն Ոսկանյանը, օգնականը՝ Վլադիմիր Բարխուդարյանը: Մասնակցում էին Պատմության ինստիտուտի ազգագրագետներ Դերենիկ Վարդումյանը, Էմմա Կարապետյանը, Ասյա Օղարաշյանը: Մոսկվայից, որպես պրակտիկանտ, գործուղված էր Մ. Լուսինոսովի անվան պետական համալսարանի ուսանողուհի, Ստ. Շահումյանի թոռնուհի Տատյանա Շահումյանը: Խմբին մաս էին կազմում նաև Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտից Ահարոն Գրիգորյանը, Արվեստի բաժնից՝ հայ ժողովրդական ասեղնագործության գիտակ Սերիկ Դավթյանը, Հայաստանի ազգային պատկերասրահից Մանյա Ղազարյանը, երաժշտագետ Մանուկ Մանուկյանը և ուրիշներ:

⁴ Անուշ Բարաշյան (ծնվ. 1878 թ., Մեծ Սալա գ.) – տնային տնտեսուհի, Թագուհի Թորփուջյան (ծնվ. 1881 թ., Չալթր գ.) – տատներ, աղոթքով բուժող, Եղիա Թորփուջյան (ծնվ. 1881 թ., Չալթր գ.) – թռչակառու, Լուսեղեն Գյուրջյան (ծնվ. 1886 թ., Փոքր Սալա գ.) – թռչակառու, Մանվել Սողոմոնյան (ծնվ. 1886 թ., Թոփթի գ.) – կոլտնտեսության պահակ, Գեղեցիկ Օխայան (ծնվ. 1887 թ., Չալթր գ.) – տնային տնտեսուհի, Խասբիքա Մալխասյան (ծնվ. 1893 թ., Մեծ Սալա գ.) – տնային տնտեսուհի, Ղազարոս Խաչգինանյան (ծնվ. 1893 թ., Թոփթի գ.) – փայտահատ, Հայկ Սողոմոնյան (ծնվ. 1899 թ., Լենինական գ.) – կոլտնտեսության հաշ-

Գրառված նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության արխիվում⁵:

1959 թ. Ղրիմի հնաբույր բարբառով գրառված, 60-ամյա վաղեմության տարաբնույթ այդ բնագրերը որոշ գաղափար են տալիս Նոր Նախիջևանի ժողովրդական երբեմնի հարուստ բանարվեստի մասին:

Նոր Նախիջևանի հայոց բանավոր ավանդությունը, հայ ժողովրդի բանավոր մշակույթի բաղկացուցիչ մասը կազմելով, գոյատևել է ազգային բանահյուսության համընդհանուր ավանդներով: Սակայն ընդհանրությունների և նմանությունների հետ այն ներառել է նաև տեղային խիստ բնորոշ ու ինքնատիպ յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված են իրենց անցյալի ու ներկայի պատմահասարակական կյանքի հանգամանքներով: Այսպես, Նոր Նախիջևանի հայության ժողովրդական բանահյուսությունը գեղարվեստորեն արտացոլում է իրենց հասարակական, տնտեսական կյանքի նոր պայմանները, տեղի բնությունն իր բուսական և կենդանական աշխարհով, շրջապատի գյուղերն ու քաղաքներն իրենց բազմազգ բնակչությամբ և ինքնատիպ խոսվածքներով: Օրինակ՝ հեքիաթներից մեկում հերոսի՝ ածխավաճառի գործողությունները կապվում են Դոնի Ռոստովի ու նրա շրջակա Թովթի, Չալթր, Մեծ Սալա հայաբնակ գյուղերի հետ: Կամ՝ լամպի մասին գաղափար տվող «Քիրմանի կտազ՝ թեփեն ձագ» (Քիրմանի գդակ՝ գագաթը ծակ) հանելուկի մեջ համեմատության եզր է դառնում «Քիրմանի կտազը», այսինքն՝ Նովոչերկասկ քաղաքի բնակիչների գործածած յուրօրինակ գլխարկը: Եվ կամ՝ «Խելքիտ նսդիմ՝ Դայդան էշթամ» (Խելքիդ նստեմ՝ Դայդան գնամ) արտահայտության մեջ նկատի է առնված Տագանրոզ քաղաքը, որը Նոր Նախիջևանի բարբառում «Դայդան» ձևով է արտասանվում, քանի որ Ղրիմի բարբառի տառադարձությամբ՝ $q > \eta$, $p > y$, $l > q$, $r > z$, $\delta > q$ և այլն⁶:

վապահ, Ռուբեն Լուկեջան (ծնվ. 1900 թ., Չալթր գ.) – երգասաց, Եվգինե Չոբանյան (ծնվ. 1907 թ., Մեծ Սալա գ.) – տնային տնտեսուհի, Մկրտիչ Լուկեջան (ծնվ. 1921 թ., Չալթր գ.) – երաժշտության ուսուցիչ, Աստղիկ Լուկեջան (ծնվ. 1922 թ., Չալթր գ.) – կոլտնտեսության գանձապահ, Շահեն Շահինյան (ծնվ. 1928 թ., Չալթր գ.) – «Կոմունար» թերթի գլխավոր խմբագիր, Լուսեղեն Չիրիջյան (ծնվ. 1870 թ., Չալթր գ.) – հեքիաթասաց:

⁵ FFIII:3444–3907, Վերժինե Սվազյանի ֆոնդ:

⁶ Ակադեմիկոս Հր. Աճառյանն իր «Քննություն Նոր Նախիջևանի (Խրիմի) բարբառի» ձեռագիր աշխատության մեջ նշում է. «... Ռոստովի, Նոր Նախիջևան քաղաքի, Մեծ և Փոքր Սալաների ու Նեսվիթա գյուղերի խոսակցականի բաղաձայնային համակարգը տարբեր է Չալթր և Թովթի գյուղերի արտասանականից, որը ճիշտ Պոլսի բարբառի ձայնային դրությունն է. բաղաձայնների 2 աստիճան միայն կա՝ թրթռուն և շնչեղ խուլ: Շնչեղ թրթռուն բաղաձայնները ջնջված են» [տե՛ս Հր. Աճառյան. Քննություն Նոր Նախիջևանի (Խրիմի) բարբառի, Երևան, 1925, էջ 27–28 (ձեռագիրը պահվում է Հայաստանի Ազգային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում)]: Հարկ է նշել, որ սույն հոդվածի բնագրերը գրի ենք առել մեծ մասամբ Չալթր և Թովթի գյուղերից:

Նույնպես և ժողովրդական “Մարյամ” երգի մեջ սիրեցյալը Նեսվիթա գյուղից է գալիս գիշերային հանդիպման.

“Բազար դարած, նաշխած,
պերած Մարյամս,
Վաշթ պացվիլ էր գարմիր-
ջերմագ թուշերտ.
Նեսվիթայէն ընձի յէգած
կիշերտ”:

Բազար տարված, նախշած,
բերված Մարիամս,
Վարդը բացվել էր կարմիր-
ձերմակ թշերիդ.
Նեսվիթայից ինձ եկած
գիշերդ:

Ղրիմից գաղթած հայերը, ապրելով նոր, ռուսական միջավայրում, հարազատացել են այդ տեղավայրին ու շրջակա ռուս բնակչությանը: Դա նկատելի է նաև նրանց պատմած իրապատում հեքիաթներում, որտեղ հերոսների գործողությունները կատարվում են ոչ միայն Դոնի Ռոստովում (Նոր-Նախիջևան) և շրջակա հայկական գյուղերում, այլև՝ ռուսական Նովոչերկասկ, Տագանրոգ և այլ քաղաքներում: Բացի այդ, որպես գործող անձինք, հանդես են գալիս ոչ միայն հայերը, այլև ռուս “բարիններն” ու “բարինաները”, “կազակներն” ու “մուժիկները”, ովքեր օգնում են հայ գաղթականներին:

Ուշագրավ է նաև, որ բանահյուսական տարբեր ժանրի նյութերի մեջ հաճախ պատահում են բազմաթիվ օտարամույժ՝ թուրքերեն բառեր, որոնք Ղրիմում կիրառվել են Նոր Նախիջևանի հայության առօրյա խոսվածքում: Օրինակ՝ “քօփուր” (քյոփրի) – կամուրջ, “սոխախ” – փողոց, “խում” – հող, “չորվախ” – աղբյուր, “խամչի” – մտրակ, “շամդան” – մոմակալ և այլն:

Եթե Ղրիմի բարբառում թուրք-թաթարական լեզվական փոխառությունները հին ծագում ունեն, ապա Ռուսաստան գաղթելուց հետո, հայերի բառապաշարի մեջ մուտք են գործել ռուսերեն մի շարք բառեր: Օրինակ՝ “կուզնեց” – դարբին, “պրոդովեց” – վաճառող, “դրոգ” – սայլ, “սեմեյստվո” – ընտանիք, “խազյաին” – տանուտեր և այլն, ինչպես նաև՝ ռուսերեն արտահայտություններ, որոնք ենթարկվել են հայոց լեզվի քերականական կանոններին. այսպես, “պագդարովիտ արեցին” – բարևեցին, “ախրանյատ ըրավ” – պահպանեց, “սազլասիտ էղավ” – համաձայնվեց և այլն:

Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը բազմազան է ու բազմա-սեռ.

1. վիպական բանահյուսություն (12 միավոր),
2. քնարական բանահյուսություն (31 միավոր),
3. ասույթային բանահյուսություն (117 միավոր):

1. Վիպական բանահյուսություն բաժնում ամփոփված են հրաշապատում և իրապատում հեքիաթները: Բանասացների վկայությամբ՝ իրենք այլևս չեն հավաքվում գյուղական “օդաներում” հեքիաթ լսելու նպատակով, ինչպես՝ Ղրիմում:

Հրաշապատում հեքիաթներից ինքնատիպ է “Աբոջանը” (Ապարանջան), որի սյուժեն զարգանում է Ղրիմից բերված համանուն երգի մոտիվներով: Այդ լիրո-էպիկական սիրերգը, հեքիաթի նյութ դառնալով, որոշ զարգացում է ապրել և՛ կերպարների, և՛ բովանդակության առումով: “Աբոջան” հեքիաթում որպես գործող անձինք հանդես են գալիս ոչ միայն սիրող զույգերը՝ Խամբերն ու Արզուն (ինչպես երգի մեջ է), այլև՛ բնության և հասարակության չար ուժերը մարմնավորող Կախարդ պատավր: Նա մինչև մահ վրեժխնդրությամբ է հիշում մանկության օրերին իր ջրի փարչը կտորած Խամբերին և անվերջ պատուհասում է նրան՝ խափանելով սիրող զույգի երջանկությունը: Կախարդ պատավրի կերպարի ներկայությամբ է պայմանավորվում տվյալ հեքիաթի հրաշապատում բնույթն ու սյուժետային գծի հետագա զարգացումը: Հրաշապատում բնույթի է նաև “Շէն թաքավորին ախյիզը”, որը հայտնի “Կոնատ աղջիկը” հեքիաթի երգային հատվածներով օժտված ինքնատիպ տարբերակն է: Նախ՝ թները կտրված աղջիկն ի նշան իր անմեղության կոչվում է Աղավնի, բացի այդ, տանջվելով նենգ հարսի չարությունից, օրորոցում պատկած եղբորորդուն պատմում է իր վիշտը՝ հետևյալ երգով.

“Նանի՛ գ, նանի՛ գ, անուշներով,
Օսգիէ բէշիք, արգաթ գամար,
Մէչի բառգօղը յէխպօրը գավագ:
Նանի՛ կ, նանի՛ կ, անուշներով,
Ոսկուց օրորոց, արծաթից կամար,
Մեջը պատկողը եղբոր գավակ:

Նանիգ գասէի յէխպօրը օշթուն,
Մազիս թէլերովը գրգաբէի,
Միրդիս գրագովը գրչօրցնէի,
Նանիգ գասէի յէխպօրը օշթուն”:

Մրտակեղեք մեղեդի ունեցող այս օրորոցային փոքրիկ երգն առանձին հմայք և հուզականություն է հաղորդում դաստիարակիչ, խրատական բնույթի այս հեքիաթին: Այնինչ, Օսգի Յուզը (Ոսկե ձուկը), գնահատելով Աղավնու ազնվությունը, օգնում է նրան, դարձնում այլ երկրի Թագուհի ու վերականգնում նրա նախկին հեղինակությունը: Իսկ չար հարսին “գաբէցին ցիին բօշէն, վազէցուցին ցիխօն, քարին գրավ, չօլին գրավ, մինձ գօրը անգանչը մնաց” (կապեցին ձիու պոչից, վազեցրին ցեխերի մեջ, քարին կպավ, չոլին կպավ, մեծ կտորն ականջը մնաց):

Ինքնատիպ են նաև “Փերատ մարը” (Չար մայրը), “Էրգաթէ կալը” (Երկաթէ գայլը) հեքիաթները: Այս երկու հեքիաթներում որպես գործող անձինք հանդես են գալիս նաև մի շարք կենդանիներ՝ մարմնավորելով բնության ու հասարակության մե՛րթ - չար, մե՛րթ բարի ուժերը:

Իրապատում հեքիաթները, գեղարվեստորեն պատկերելով կյանքում հաճախ պատահող իրական դեպքերն ու դեմքերը, ունեն դաստիարակիչ-բարոյախրատական բնույթ: Կենցաղային դեպքերի շուրջ են հորինված “Քումուր ձախօղը” (Ածուխ ծախօղը), “Օվ գը պանի, ան՝ գուդէ” (Ով աշխատի, նա՝ կուտի), “Խենթլուգը” (Խենթուկը), “Ալէմի ջարիգը” (Աշխարհի խայտառակը), “Թաթօն ու Փէթրիգէլը” (Թաթօն ու Փէթրիգէլը), “Չար բիանային հախէն էգօղ հարսը” (Չար սկեսրոջ հախից եկող հարսը), “Բարինային խէլքը” (Բարինայի խէլքը) հեքիաթները: Հետաքրքիր է նաև “Քառսուն ջան սբանօղը” հեքիաթը, որը “Դժիկոն” ժողովրդական հեքիաթի տարբերակն է: Հեքիաթում տղան իր հորը ճաշ տանելիս ոչնչացնում է ճանճերին և պաստառի վրա գրում ոչ թե ճանճ, այլ՝ ջան: Այս իրապատում հեքիաթների փոքր ծավալն ու հանգույցի հանկարծակի լուծումը դրանց տալիս է ժողովրդական նովելի տեսք:

2. Քնարական բանահյուսության երգերը ևս հին ծագում ունեն, դրանց միայն նշխարներն են մնացել՝ վկայելու համար, որ համայնքի հայերն ունեցել են նաև քնարական հարուստ ու բազմազան մշակույթ:

Թեև քանակով քիչ, բայց մտահղացման տեսակետից հետաքրքիր են մանկախաղացի երգերը, որոնք մանուկներին զվարճացնելու համար երգվող աշխույժ “Դանդաններ” (Մանկախաղացի երգեր), ռիթմիկ “Հավջիվներ” (Հավի ճվճվոցի երգեր), սրամիտ բառախաղերով ողողված շուտասելուկներ և ուրախ ավարտ ունեցող մանկական խաղերգեր են:

Իր հնությամբ ու պատկերավորությամբ ուշագրավ է “Խրիմի յերքը”, որտեղ նրանք վերհիշում են Ղրիմի Խարա Սու (Սև Ջուր) հայկական բնակավայրում իրենց գողտրիկ տները, կանաչապատ այգիները, որտեղ զբոսնում էին սիրեցյալները.

“...Բախչաները գըքալէինք,
Մէնք դեսօփին գըսիրէինք,
Մէզի գասին խարասուցի.
Մէնք դօնուշմա գը սիրէինք:

...Պարտեզներում կքայլէինք,
Մենք սիրունին կսիրէինք,
Մեզ կասէին խարասուցի.
Մենք գրուցել կսիրէինք:

Դիմաց-դիմաց խաներս,
Դիմացն ալ խանըքներս,
Դուն հօդէն յէ՛լ, յէս՝ հօւէն.
Թող քօր լան դուշմաններս:

Դիմաց-դիմաց իջևաններս,
Դիմացն էլ խանութներս,
Դու այնտեղից ե՛լ, ես՝ այստեղից.
Թող կուրանան թշնամիներս:

...Տիմացէն դեսա քէզի,
Ջերմագ վաշթ կիդցա քէզի,
Տօղ անէլու չխըյմիշէցի.
Ուրիշին դվին քէզի...”:

...Դիմացից տեսա քէզի,
Ճերմակ վարդ գիտցա քէզի,
Հոտոտելու չհամարձակվէցի.
Ուրիշին տվին քէզի...:

Ծիսական երգերը ևս գրեթե անհետացել էին, ու միայն պատատիկներ էին հիշվում: Հարսանիքներն այլևս չէին կատարվում երգերի ու պարերի ավանդական ծիսակատարությամբ: Գրի ենք առել նաև հարս ու փեսա հանդերձավորելու հնաբույր երգեր: Անցյալում նրանք ունեցել են փեսա հագցնելու հատուկ “պարք” (սովորույթ, բարք), որի ընթացքում երգել են.

“Այսօրիկ իս նօր,
Այսօրիկ թաքավօր իս նօրիկ...
Փէսին գառէթան էգավ, գայնէց,
Փէսան քաշից մէջքը թուրը,
Փէսին կտակը գաբույտ մօշթի.
Այսօր հասար մուրադիտ,
օշթի’”:

Այսօր դու նոր ես,
Այսօր նոր թագավոր ես...
Փեսայի կառքը եկավ, կանգնեց,
Փեսան թուրը մեջքին քաշեց,
Փեսի գդակն է կապույտ մորթի.
Այսօր հասար նպատակիդ,
որդի :

Իսկ հարսն իր հայրական տնից դուրս գալու պահին երգել է.

“...Հայրի՛կ, մայրի՛կ,
տուք պարե՛վ գէցիք,
Տուք ալ պարե՛վ գէցիք.
զիս առին, դարին,
էմջէնէ՛ր, յանգանէ՛ր,
տուք ալ պարե՛վ գէցիք.
Տուք ալ պարե՛վ գէցիք.
զիս առին, դարին,
Հօրքուրնէ՛ր, մօրքուրնէ՛ր,
դուք ալ պարե՛վ գէցիք,
Տուք ալ պարե՛վ գէցիք.
զիս առին, դարին,
Մնացէք պարե՛վ,
սիրեզան քույրեր,
Դարօսը ցեր աչքին...”:

...Հայրի՛կ, մայրի՛կ,
դուք բարով մնացէք,
Դուք ևս բարով մնացէք.
ինձ առին, տարին,
Հորեղբայրնէ՛ր, հորեղբորկիննէ՛ր,
դուք ևս բարով մնացէք.
Դուք ևս բարով մնացէք.
ինձ առին, տարին,
Հորքուրնէ՛ր, մորքուրնէ՛ր,
դուք ևս բարով մնացէք,
Դուք ևս բարով մնացէք.
ինձ առին, տարին,
Մնացէք բարով,
սիրեկան քույրեր,
Տարօսը ձեր աչքին...:

Հարսնևորները պատասխանել են.

“Գէշթասս մէզմէն շաղ չուզելօվ,

Կերթասս մեզնից շատ չուզելով,

Անդէղ գերածո չամիչով թուզ է,
Աչքը գուլա, սիրողը գուզէ.
Հօրսէն, մօրսէն
պարնվիլ չուզէր...”:

Այնտեղ կերածդ չամիչով թուզ է,
Աչքը կուլա, սիրտը կուզէ.
Հորից, մորից
բաժանվել չուզէր...:

Կենցաղային երգերը նս հին են, որոնք հյուսված են իրական դեպքերի ու դեմքերի գեղարվեստական վերհուշով: Այսպիսին է, օրինակ՝ հայ գաղթականների հողերը բռնագրաված ու նրանց վաստակով հղիացած, Նոր Նախիջևանի մեծահարուստ քաղաքապետ Հարություն Խալիբյանի շուրջ հորինված երգը.

“Շաղ գուլում մաշթ էր
Խալիբ Ադան՝
Մէր քաղաքի գալում
գալական...”:

Շատ դաժան մարդ էր
Խալիբ ադան՝
Մեր քաղաքի անխիղճ
գլխավորը...:

Նման երգերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ տեղավայրի հայերն ունեցել են նաև իրական, պատմական անցքերի շուրջ հյուսված վիպական երգեր:

Թվում է, գեղանկարչի վրձնով է պատկերված հարուստ Աթոյի Միմոնի աղջկա կերպարը, նրա ճոխ հանդերձանքն ու շքեղ արդուզարդը, և, ի վերջո՝ հպարտ ու ինքնավստահ կեցվածքը՝ “Խաղա՛, ախչի՛ գս, խաղա՛ ” երգում.

“Գագ ու գէս ցէպուշկան
վիզո գախաձ,
Մարքարիդէ խուլանը
մէջքս գաբաձ,
Խաղա՛, ախչի՛ գս, խաղա՛,
Աթոյի Միմոնին ախչիզն իս.
Հէչ ումուռըտ թող չիլլա”:

Մետր ու կես շղթան
վիզո կախաձ,
Մարգարիտե գոտին
մեջքդ կապաձ,
Պարի՛ր, աղջի՛ կս, պարի՛ր,
Աթոյի Միմոնի աղջիկն ես.
Բնավ հոգդ թող չլինի:

Հակումը դեպի հարստությունն ու փողը նկատելի է նաև “Դէսօք թող լա, թող՝ չիլա” երգում.

“Դէսօք թող լա, թող՝ չիլա,
Թէք ըսդագը բօ՛ւ թող լա,
Իդա ախչգանը մարը
Իմիս բիանաս թող լա”:

Տեսքով թող լինի, թող՝ չլինի,
Միայն ստակը շա՛տ թող լի-
նի,
Այդ աղջկա մայրը
Իմ գոքանչը թող լինի:

“Հա՛, քա՛, հա՛ ըսը” կենցաղային երկարապատում երգի մեջ նորահարսին անհարգալից դիմող սկեսուրը նորանոր հրահանգներ է տալիս, որոնց հիմքում ևս հակումն է հարստության և ունեցվածքի նկատմամբ: Նորահարսը, ըստ չգրված օրենքի, պարտավոր է “խաթրը խոշ անել” (սիրաշահել) իրարահաջորդ հյուրերին՝ կնքահորը, ծնողներին, սկեսրայրին, զարգացած “չելեբիին” (ուսյալ անձ), որպեսզի արժանանա նրանց նվերներին՝ հոր կտակի ոսկիներին, մոր թանկարժեք “գերդանլըխին” (վզնոց), սկեսրայրի ոչխարներին, ուսյալ “չելեբիի” “լեզուչեբին” (խոսելու գին): Այդ բոլոր պատկերավոր դրվագները մատուցվում են հետհարսանեկան սովորության արարողակարգի ընդունված նկարագրությամբ՝ հարավոփոխ իրավիճակներում, տիպական նոր կերպարների հանդես գալով: Հանգամանքներ, որոնք Ղրիմից բերված այս հնաբույր երգը դարձրել են շարժուն ու դինամիկ, պատկերավոր, ցուցանելի, նան՝ ոչ միայն կենցաղային, այլև՝ ծիսակարգային.

“Հա՛, քա՛, հա՛ ըսը, յէ՛լ գայնէ՛,
Յէզվօրներուն ընթունէ,
Առաջ՝ հալավտ փօխէ.
Յէդրն ալ՝ ցեռքերը համփուրէ:

Ա՛յ, հա՛ ըս, դէ՛, է՛լ, կանգնի՛ր,
Եկվորներին ընդունի՛ր,
Առաջ՝ հագուստդ փոխի՛ր.
Հետո՝ ձեռքերն համբուրի՛ր:

Հա՛, քա՛, հա՛ ըսը, ժողօղվէ՛,
Հանա բաբաղ գրգանչէ,
Փսագներտ բիդ օրհնէ.
Միրաս-օսգին բիդ բախշէ:

Ա՛յ, հա՛ ըս, դէ՛, հավաքվի՛ր,
Ուր որ է հայրդ կկանչի,
Ձեր պսակը պիտ օրհնի.
Ժառանգ-ոսկին պիտ բաշխի:

...Հա՛, քա՛, հա՛ ըսը շո՛ւղ արա,
Մամադ հանա ցան գուդա,
Էրգու թուշէդ բիդ բաքնէ.
Գերդանլըխը բիդ բախշէ:

...Ա՛յ, հա՛ ըս, դէ՛, շո՛ւտ արա,
Մայրդ շուտով ձայն կտա,
Այտերդ պիտ համբուրի.
Վզնոցը քեզ պիտ բաշխի:

...Հարս ես՝ կնա պաղ ջուր պէ՛ր,
Լվացվողին՝ սրբիչ պէ՛ր,
Չայը քաշէ՛, շաքար պէ՛ր,
Մէկ-մէկ բաժակ չայ ալ պէ՛ր:

...Հարս ես՝ գնա պաղ ջուր բէ՛ր,
Լվացվողին՝ սրբիչ բէ՛ր,
Թեյը քաշի՛ր, շաքար բէ՛ր,
Մեկ-մեկ բաժակ թեյ էլ բէ՛ր:

Հա՛, քա՛, հա՛ ըսը բադրասողվէ՛,
Քողտ վերուր ու բահէ՛,
Աշթըխ ժամը անցա՛ձ է.
Դունն ալ մաքրէ՛ ու ավլէ՛...”:

Ա՛յ, հա՛ ըս, դէ՛, պատրաստվի՛ր,
Քողդ վերցրու ու պահի՛ր.
Արդեն ժամը անցե՛լ է.
Տունն էլ մաքրի՛ր ու ավլի՛ր...:

Քնարական բաժնում առկա են նաև ուխտագնացության երկու երգ, որոնք վկայում են, որ Ղրիմի հայերը ուխտի են գնացել Մշո Սուլթան Մր. Կարապետին:

*“Խարիբ Մելքոնը
օխտը տարի ցավ քաշիլ էր,
Սուրբ Գարաբեդ
ուխտի հասիլ էր,
Սուրադ առիլ էր...”:*

*Պանդուխտ Մելքոնը
յոթ տարի ցավ քաշել էր,
Սուրբ Կարապետ
ուխտի գնացել էր,
Նպատակին հասել էր...:*

Սակայն ուխտագնացությունը՝ “Խորլեզը”, ինչպես ասել են դրիմահայերը, նաև ուրախության “աղջիկտեսի” առիթ էր, իսկ աղջիկը պետք է լինի “կեղեցիկ պնուքբով, կեղեցիկ անունով” (գեղեցիկ բնավորությամբ, գեղեցիկ համբավով), այսինքն՝ ըստ ամենայնի կատարյալ:

“Կնացեք, ասացեք բաբայիս” տխրերգը հիշեցնում է հայ ժողովրդական միջնադարյան “Ասլան Ադա” վիպերգը: Բանտարկված որդին դիմում է հորը տունը-տեղը վաճառել և պահանջված գումարով իրեն բանտից ազատել: Հայրը հրաժարվում է օգնել որդուն: Նույն կերպ են վարվում նաև հարազատները: Միայն սիրած աղջիկն է պատրաստ զոհողության: Նվիրվածությամբ ու անկեղծ սիրով է համակված նրա վճռական որոշումը:

*“... Վզիս մեղալիօնը գրձախիս,
Հինք հարուր կրօշ ալ գրշինիս,
Գրշինի՛մ, սիրեգա՛նս, գրշի-
նի՛մ,
Գրշինի՛մ, գրհանի՛մ քեզ պան-
դից”:*

*... Վզիս մեղալիօնը կծախեմ,
Հինգ հարյուր գրոշ ալ կշինեմ,
Կշինե՛մ, սիրեկա՛նս, կշինե՛մ,
Կշինե՛մ, կհանե՛մ քեզ բանտից:*

Պատկերավոր են նաև “Օկա և Բստիր (Բստրա) մամաները” կենցաղային երգի հեղուկները, որոնք խորհրդանշում են Ռուսաստանի երկու գետերի անունները. ինչպես հայ ժողովուրդն է “Մայր Արաքս” անվանում իր կենսատու գետը, նույնպես ռուսական զույգ մայր-գետերը՝ Օկան և Բստրան, իրենց կենարար ջրով սերունդներ են սնուցում:

Հետաքրքիր են նաև “Մարիամ մորքուրմա” և “Ունանը” երգերը: Նուրբ հումորով է հյուսված “Բաբա՛, տուն ինձի վօրի՛ն բիդի դաս” երգը: Այս երգի տարբերակը տարածված է նաև Հայաստանում, ըստ որի՝ հայրն իր ծույլ աղջկան, ի վերջո, կնության է տալիս զուռնաչու, որպեսզի նա միշտ ուրախ լինի: Նոր Նախիջևանի հայաբնակ գյուղերում նույն երգը երգվում է, սակայն բնութագրականն այն է, որ Ղրիմից գաղթած

հայերն արդեն ոչ միայն ընտելացել են, այլև հարազատացել են ռուսական միջավայրին, և աղջիկը նախընտրում է կյանքը կապել “վարդանջիի” (հարմոնահարի) հետ:

1779 թ. Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհին առանձին հրովարտակով հայ գաղթականներին զինվորական ծառայությունից ազատել էր, սակայն հետագայում հայերը զրկվում են այդ արտոնությունից, և “սալդատ գնալը” հայ գաղթականների համար դառնում է ողբերգություն:

Զինվորի երգերի գրառված տարբերակներն են՝ “Ես իմ վիջագու հանեցի, էլա սալդատ կնացի” (Ես իմ վիճակս հանեցի, էլա զինվոր գնացի) և “Սալդատի յերքը” (Զինվորի երգը): Ուշագրավ է նաև Հայրենական Մեծ պատերազմի օրերին հորինված “Սամպիկին դերան” (Սամպիկի ձորը) սրտակեղեք, բայց հաղթանակի լավատեսությամբ անմահացող հերոս զինվորի երգը:

3. Ասույթային բանահյուսության ստեղծագործություններում ժողովրդական դարավոր կենսափիլիսոփայության, բնության և հասարակության, իրերի ու երևույթների խորը ընդհանրացման արգասիք են առածներն ու ասացվածքները: Այդ սեղմ ու պատկերավոր ասույթները գեղարվեստորեն խտացնում են գաղթականների պատմական կենսափորձը, մարդկային բնավորության լավագույն հատկանիշները, իսկ վատ արարքները՝ դատապարտվում են պատկերավոր ու դաժան անեծքներով:

Զարքաշ կյանքով ապրող, “Քարեն հաց քամօղ” (Քարից հաց քամող) հայության այդ հատվածը ևս գովերգել է արհեստն ու արդար վաստակը՝ “Զենահաթը օսգէ արքջան է” (Արհեստը ոսկե ապարանջան է) և կամ՝ “Պանը՝ պանէլօվ, ջամփան՝ քալէլօվ” (Գործը՝ գործելով, ճամփան՝ քայլելով) ասացվածքների միջոցով: Աշխատանքի մասին մեծերը միշտ պատգամել են՝ “Կօրձը քէզմէն թօղ վախնա, տուն կօրձէն մի՛ վախնա” (Գործը քեզից թող վախենա, դու գործից մի՛ վախենա) իմաստուն խրատը:

Հանելուկները, թեպետ սկսվում են առանց հարցադրման, սակայն գաղտնագրված ձևով գաղափար են տալիս ազգագրական այդ խմբի անցյալ ու ներկա կյանքի, կենցաղի, ապրելակերպի և ինքնատիպ ուտեստների մասին.

“Զօրս քօշա քուրսի, Մէշը իլինք օսգի. Խնամիները գրկան խօսքի”:	Քառանկյուն վառարան, Մեջը լիքը ոսկի. Խնամիները կզան խոսքի:
---	---

(Եկեղեցի)

Եվ կամ՝

“Զօրս ախպար քարքաղ գրպունին. Զօրս հաղը գրպունին. Հինկումը՝ մէշերը գրբրդրդի”:	Զորս եղբայր քարե պատ կշարեն. Զորս հատը կշարեն. Հինգերորդը՝ մեջը կպտտվի:
--	---

(Գուլպա գործելու հինգ շյուղերը)

Եվ կամ՝

“Դագը՝ դախդագ, վրան՝ դախ-
դագ,
Մէջէն գէլլէ քուռչօտ ախբատ”:
(Կրիա)

Տակը՝ տախտակ, վրան՝ տախ-
տակ,
Մէջից կէլլէ քոչոտ աղբատ:

Պատկերավոր համեմատությամբ է հարցադրված “Գուրաթի” կոչված տեղական ինքնատիպ թխվածքը, և կամ՝ հայ կանանց պատրաստած “Խաթլամա” շերտավոր թխվածքի գեղարվեստական պատկերով գաղափար է տրվում կաղամբի մասին.

“Խաթ-խաթ խաթլամա,
Մէջն ալ մէգ հադ դայամա”:

(Լահանա)

Խաթ-խաթ խաթլամա,
Մէջն էլ մի հատ մահակ:

(Կաղամբ)

Տարածված են նաև մի շարք անեծքներ և օրհնանքներ: Ժողովրդական այս բանադրանքները պատկերավոր գաղափար են տալիս, թե մարդիկ ինչպես են գնահատել իրենց նմանների չար կամ բարի արարքները: Ուժգնությամբ են հնչում զայրույթ և ատելություն արտահայտող անեծքները. “Քօռանաս, աչքիտ լուսը գդրվի” (Կուրանաս, աչքիդ լուսը կտրվի), “Խէվնաս, խէվ բադէրը իյնաս” (Խենթանաս, խենթի պես պատեպատ ընկնես), “Գադդիս միստ ուդիս” (Կատաղես՝ միսդ ուտես) ժողովրդական անեծքները: Այնինչ, աշխատավոր հայ մարդու բարոյական բարձր սկզբունքներն են դրսևորվում ժողովրդական օրհնանքներում: Այդ պատկերավոր ասույթներում բարության և առաքինության գնահատման չափանիշ են դարձել բնության տարրերը, երկնային ու երկրային ուժերը: Այսպես՝ “Ասդդտ բայձառ թօղ ըլլա” (Աստղդ պայծառ թող լինի), “Արևտ չրխավարի” (Արևդ չխավարի), “Ֆօղ պոնիս օսգի տառնա” (Հող բռնես՝ ոսկի դառնա), “Չլիս ու ձադգիս” (Ծլես ու ծաղկես) և այլն:

Ասույթային ժանրի ստեղծագործությունների մեջ ուշագրավ են աղոթքները՝ “Աստվածամոր աղոթքը”, “Չար նաֆասի” (Չար շունչ), “Չար նագարի” (Չար աչք), “Վախը չափելու” (Վախը չափելու) և հնամենի բուժիչ այլ ժողովրդական հմայական աղոթքները:

Գողտրիկ ու հուսադրող է նորալուսնին ուղղված աչքալուսանքի աղոթք-մաղթանքը, որտեղ ամեն ամիս ձերացող, բայց՝ հավերժորեն նորոգվող Լուսնի հետ է կապել ժողովուրդն իր լավագույն ակնկալիքները.

“– Նօր Լուսին, նօր շնահօր, – Նօր Լուսին, նօր շնորհավոր,

<i>Իմ ախպարս նօր թաքավօր,</i>	Իմ եղբայրս նոր թագավոր,
<i>Ձեր կնացիր, գէնջ էգար,</i>	Ծեր գնացիր, եկար պատանի,
<i>Ինձ ի՞նչ պէրիր արմաղան:</i>	Ինձ ի՞նչ նվեր բերեցիր:
<i>Լուսին. – Յերեսիտ՝ քեսպետ,</i>	<i>Լուսին. – Երեսիդ՝ շնորհք,</i>
<i>Սիրդիտ՝ սուն,</i>	<i>Սրտիդ՝ զորություն,</i>
<i>Ցենիտ՝ բերեքէթ”:</i>	<i>Ձեռքիդ՝ առատություն:</i>

Անփոփելով, նշենք՝ 1959 թ. Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը, հակառակ ժամանակի ու տարածության համահարթեցնող ազդեցությունների, տակավին փորձում էր պահպանել Ղրիմի բնիկ բարբառն ու բանահյուսական անկրկնելի նշխարները, որոնք գաղափար են տալիս նրանց երբեմնի հարուստ ու ինքնատիպ ժողովրդական բանավեստի մասին:

Վերժինե Սվազլյան – ք. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ արևմտահայոց բանավոր ավանդություն և պատմական հիշողություն: Հեղինակ է 26 մենագրության և շուրջ 250 գիտական հոդվածի: vsvaz333@yahoo.com

REFERENCES

- Ajarian Hr.** Knnutyun Nor Nakhidjevani (Khrimi) barbari, Yerevan, 1925 (manuscript).
Barkhudaryan V. Nor Nakhidjevani hay gaghuti patmutyun (1779–1861), Yerevan, 1967.
 FFIII:3444–3907, Verjinn Svazlyan Fund.

РЕЛИКВИИ АРМЯНСКОГО УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА НОВОЙ НАХИЧЕВАНИ

(К 240-летию основания Новой Нахичевани)

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

Резюме

Ключевые слова: Крым, Ростов-на-Дону, Новая Нахичевань, Россия, сказитель, устная традиция.

В сентябре 1959 г. Отделением общественных наук Академии наук Советской Армении была организована комплексная научная экспедиция в Ростовскую область, Новую Нахичевань (Пролетарский район, РСФСР).

На протяжении 20 экспедиционных дней, в результате бесед и общения с 15 информаторами – представителями старшего поколения – мною было записано 160 единиц народоведческих материалов, до сих пор неопубликованных.

Армяне-переселенцы из Крыма адаптировались в новой, русской среде, которая стала для них родной. Свидетельством тому являются сложенные ими народные произведения, действия героев которых сопряжены не только с Ростовом-на-Дону и окрестными армянскими селами, но и с русскими городами Новочеркасском и Таганрогом. Героями этих рассказов являются не только армяне, но и русские барыни и барины, казаки и мужики, которые всячески помогали армянским переселенцам.

Вержине Свазлян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: устное народное творчество и историческая память западных армян. Автор 26 монографий и около 250 научных статей. vsvaz333@yahoo.com

THE RELICS OF THE ARMENIAN POPULAR FOLKLORE
OF NOR-NAKHJEVAN
(Dedicated to the 240th Anniversary of the Foundation of Nor-Nakhjevan)

VERJINĠ SVAZLIAN

S u m m a r y

Key words: Crimea, Rostov-on-Don, Nor-Nakhjevan, Russia, narrator, oral tradition.

In September, 1959, the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of Soviet Armenia organized a complex scientific expedition to the Rostov-on-Don province, Nor (New)-Nakhjevan (Proletarian region, RSFSR). During the 20 days of the expedition, in the result of talks and communication with 15 narrators-representatives of the older generation, 160 units of folk materials unpublished until now were recorded by me.

The Armenian settlers from Crimea, adapted to the new, Russian environment, which became a homeland for them. The evidence for that are observed in the popular creations they have narrated, where the actions of the heroes are not only from Rostov and the neighboring Armenian villages, but also from the Russian towns of Novocherkask and Taganrog. The characters appearing in the narratives are not only Armenians, but also Russian noblewomen and noblemen, Cossacks and muzhiks, who assisted Armenian settlers in any way possible.

Verjinn Svazlian – Doctor of Philological Sciences, Leading Researcher at the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: the oral folklore and historic memory of the Western Armenians. Author of 26 monographs and over 250 academic articles. vsvaz333@yahoo.com